

Poznámky k šetření sociální diferenciaci a mobility z hlediska problematiky rodiny a domácnosti

VLASTA FIŠEROVÁ
Sociologický ústav ČSAV, Praha

Cílem mikrocensu je zkoumání makroso-
lečenských mobilitních procesů a vývoje
vertikální diferenciaci společnosti. To spo-
lu s metodologickou specifikou mikrocensu
určuje roli hlediska domácnosti a rodin-
ných vztahů ve výzkumu.

Rodina sama není základnou pro ana-
lyzu mechanismů společenského pohybu
individuů a společenských skupin, není
předmětem a cílem výzkumu, avšak různé
aspekty rodiny a domácnosti vystupují
v mnoha ukazatelích jako proměnné fak-
tory a jsou proto jedním ze základních
hledisek výzkumu.

Základní otázkou ve vztahu rodiny a
mobility je význam rodiny pro charakter
mobility. Jde jednak o faktické, reálné
diference mezi lidmi, významně utvářené
působením rodinného prostředí, jednak
o význam, který určitý společenský systém
přikládá rodině pokud jde o formování
člověka a jeho předurčenost pro určité
sociální role na základě vlivu rodiny.

Takovéto tvrzení nese s sebou nejen
mnoho těžko řešitelných teoretických otáz-
ek, ale obsahuje i řadu technicky zatím
nezvládnutelných potíží.

První potíž plyne už z toho, že rodina není
mobilitním faktorem v pravém slova smy-
slu, neboť v daném společenském kontextu
pravidel pro obsazování rolí jednotlivci
i skupinami nabývají různé stránky rodin-
ného života různého stupně významnosti.
Např. dosažené vzdělání může být ovlivně-
no různými charakteristikami rodinného ži-
vota, jako: ekonomickými možnostmi rodi-
ny, politickou a sociální příslušností rodiny,
psychologickým prostředím rodiny, vlastní
atmosférou subkultury, která určuje aspirace
vzhledem ke vzdělání a osobní předpoklady
pro vzdělání apod. Zhodnocení těchto faktorů
není možné bez zjištění, které institucionali-
zované vzory výběru pro vzestup nahoru ne-
bo sestup dolů v konkrétně historických eta-
pách převládaly. Ani vyšší vzdělání otce
nevytváří za všech podmínek lepší předpo-
klady pro vzdělání dětí. Kdyby vzdělání
samo o sobě nebylo danou společností po-
kládáno za prostředek vzestupu, ale jen za
nevýznamnou složku z hlediska mobility,
nebylo by ani předmětem úsilí a vlivu ze
strany rodiny.

Jednou ze základních hypotéz výzkumu je
tvrzení, že podle toho, jak se společnost
orientuje na výkon, závisí status člověka více
na jeho vlastnostech a schopnostech k vý-
konu. Rodina má proto jako výchozí sociali-
zační prostředí ústřední význam pro život
jednotlivce. Kulturní vybavenost, kterou člo-
věk v tomto procesu získává, se stává důle-
žitější než nashromáždění majetku a jaká-
koliv jiná předmětná vybava.

Není však naděje, že výzkum zodpoví zá-
kladní otázku: jaká je skutečná úloha ro-
diny, kdy a nakolik je její celkový význam
v mobilitním pohybu časově i významově
překonáván. Dále se ve výzkumu empiricky
neřeší problém poměru mezi orientací na
činnost v rodině a činnosti mimo rodinu,
otázka, jaký je poměr mezi rodinně oriento-
vaným (reziduálním) a sociálně oriento-
vaným statusem.

Protože v dotazníku nemůže být z tech-
nických důvodů věnována stejná pozornost
všem členům rodiny a rodině jako celku a
dotazník je omezen převážně na informace
o společenském postavení otce, bude velmi
problematická možnost použití jeho výsled-
ků pro zkoumání rodiny.

Jedním z nejobtížnějších úkolů z hlediska
teoretického i empirického zpracování je
konstrukce rodinného statusu na základě
zjištěného statusu muže a ženy, což je už
samo o sobě jistým zjednodušením, neboť
dětí na statusu rodičů nejen participují, ale
svým způsobem ho i dotvářejí.

Ve výzkumu se od počátku počítalo s tím,
že jedním z nejdůležitějších činitelů v me-
chanismech uvnitř rodiny, významných pro
mobilitu, je společenské postavení otce. Pro-
to jak výběr vzorku, tak celý projekt vý-
zkumu a konstrukce dotazníku se soustře-
ďují na hlavu domácnosti, i když sám tento
pojem patří k pojmům nejméně přesným.
Za hlavu domácnosti bývá obvykle považová-
n majitel bytu nebo jeho uživatel, nebo
ten, kdo přináší domácnosti největší hospo-
dářskou podporu. Často nebývá tento pojem
vůbec určen a zpravidla je označován jako
hlava domácnosti muž. V našem případě
může být hlavou domácnosti také pouze
muž. To má za následek určitý omezený vý-
běr cenových domácností. Ze vzorku jsou
vyloučeny domácnosti typu: žena alespoň
s jedním dítětem nebo dvě a více žen žijí-
cích ve společné domácnosti.

Proti tomuto pojetí společenského posta-
vení otce není možno mít námitky z hle-
diska minulosti. Obvykle se však zdůrazňuje,
že současná moderní rodina (manželská, nu-
kleární apod.) je tvořena manželskou dvojicí

a dětmi a že vztahy mezi členy rodiny doznaly velkých změn, neboť se výrazně demokratizovaly jak mezi rodiči navzájem, tak mezi rodiči a dětmi. Jde tu především o možnou ekonomickou demokratizaci, tj. fakt, že existenční zdroje rodiny jsou v zaměstnaneckých rolích členů rodiny, od nichž je požadován hlavně výkon v rolích nezávislých na osobních vazbách (zaměstnanecké role). Z hlediska sociální mobility znamená tento pohyb zejména ztrátu výlučných mocenských pozic muže v rodině a uvolňování dominantní úlohy rodičů vzhledem k jejich dětem.

Tento fakt však nevypovídá nic přesnějšího o tom, jaká je dnes konkrétní úloha otce a matky v rodině. Všeobecně je dosud přijímán předpoklad, že společenská pozice otce určuje status jak manželky, tak dětí. To však v brzké budoucnosti nemusí být zcela pravda (viz vývoj vzdělanosti podle pohlaví) a stojí proto za úvahu, zda je možná srovnatelnost výzkumu s výzkumy budoucími a ve vztahu k rodině i jeho poznávací hodnota.

Na základě rozboru úrovně demokratizace rolí pohlaví je třeba postavit také novou hypotézu o statusu. Je pravděpodobné, že výsledný status rodiny je dnes utvářen nejvyšším dosaženým statusem v rodině nezávisle na pohlaví.

Nelze však předpokládat, že by náš výzkum mohl tuto hypotézu snadno empiricky ověřit. Jedním ze základních předpokladů k takovému ověření by mohla být skutečnost, že bychom měli k dispozici stejné, dostatečně rozsáhlé množství informací o muži, o ženě i o dětech. Dále by se muselo vyjít z toho, že mobilitní dráhy manželů se navzájem shodně ovlivňují, což nelze s jistotou tvrdit. Při splnění těchto podmínek by bylo možno vycházet z průměru dat o jednotlivých členech rodiny nebo alespoň z průměru dat o muži a ženě. Avšak zároveň je známo, že dokonce i u objektivně zjistitelných nediskusních údajů je obtížné pracovat s průměrem, není-li možnost tyto údaje vyjádřit početně.

Stranou přitom stále zůstává problém kritérií statusu u jednotlivých členů rodiny. Uplatněním stejných měřítek u všech členů rodiny dochází nezbytně k zjednodušování, které stírá rozdíly mezi jednotlivými členy rodiny, a to i rozdíly podstatné z hlediska mobilitních drah členů rodiny. Tento přístup vylučuje pohyb kritérii, i když je jasné, že kritéria jsou různá nejen podle třídní diferenciace, ale že se také mohou měnit s věkem člověka, že se mohou lišit i podle pohlaví.

Bude-li ve výzkumu konstruován status rodiny na základě zjištěného statusu muže a redukovaného statusu ženy, je třeba již předem upozornit na to, že tento status bude pro rodinu jen přibližný.

Komplikace jsou dále způsobeny i tím, že mobilitu ve vztahu k rodině nelze šetřit k jednotlivým historickým předem stanoveným obdobím, ale je nutno je podřít buď základní formě životního nebo rodinného cyklu. Hledisko historických mezníků je pro rodinu sekundární. Dotazník řeší tyto problémy částečně kompromisem, neboť kromě údajů k historickým mezníkům jsou také zjišťovány údaje k důležitým mezníkům životního cyklu, např. počátek práce, sňatek apod. Výzkum předpokládá, že na určitém stupni zpracování bude možno provádět operace a výpočty i z hlediska životního a rodinného cyklu člověka.

Pojmy vztahující se nějakým způsobem k problematice rodiny se v tomto výzkumu neliší od pojmů u nás dnes běžně používaných, které se již osvědčily a jejichž použití umožňuje také srovnání s jinými šetřeními. Základním pojmem je pojem censové domácnosti, který je konstruován podle definice rodiny, jež za rodinné pokládá dva základní druhy vztahů: manželství a rodičovství.

Za základní znaky rodinného života byly zvoleny tyto údaje: počet sourozenců, pořadí narození redukované na pořadí prvorozeného a pořadí jiného než prvorozeného dítěte, rodinný stav (současný), počet dětí a základní údaje o struktuře domácnosti. Základem analýzy struktury vztahů v rodině bude pak srovnání informací o jednotlivých členech rodiny: o otci dotazovaného, dotazovaném, synovi dotazovaného, manželce dotazovaného, popř. dceři dotazovaného.

Jestliže byl až dosud převážně aplikován přístup, který sleduje rodinu ve společenském pohybu jako celek, pak je možný ještě druhý přístup, který je svým způsobem komplementární k prvnímu, přístup, který hledá míru stejných a rozdílných prvků mezi jednotlivými členy rodiny. Tak je otevřen nový problém rodiny v tomto výzkumu, který je zaměřen na homogenitu a heterogenitu vlastností členů rodiny.

Za homogenní je možno považovat takovou rodinu, jejíž členové mohou vy-

kázat určitou (jednu nebo více) shodnou vlastnost. Čím více budou mít členové rodiny těchto shodných vlastností, tím větší bude míra homogamie, a naopak čím méně bude shodných vlastností, tím větší sklon má rodina k heterogamii.

Je nepochybné, že rodina sama ze své specifiky uchovává jistý (rovnovážný i nerovnovážný) poměr homogenních a heterogenních vlastností svých členů. Tento poměr homogenních a heterogenních vlastností se však v historickém vývoji výrazně mění a nyní jde především o to, v kterých vlastnostech vykazuje současná rodina tendenci k homogamii a v kterých tendenci k heterogamii.

Určitá míra homogenity vlastností mezi členy rodiny může být základem soudržnosti skupiny, a na druhé straně určitá míra heterogenních vlastností je nezbytným základem pro funkční činnost rodiny, která spočívá v součinnosti lidí opačného pohlaví, tedy v jistém smyslu také lidí s opačnými a stejnorodými, avšak komplementárními vlastnostmi. Proto u rodiny v souhrnu jejich vlastností můžeme mluvit jen o relativní homogamii nebo heterogamii. Z čistě teoretického hlediska můžeme však podle určitých vybraných vlastností pokládat rodinu za absolutně homogenní, jestliže v těchto námi zvolených vlastnostech nacházíme shodu mezi jednotlivými členy rodiny.

Jak je určována míra a intenzita homogamie a heterogamie a jaký je mechanismus tíhnutí k homogamii nebo k heterogamii?

Homogenita rodiny vyplývá především ze situace lidí, která je nezávislá na jejich cílově zaměřeném (orientovaném) chování. Tuto homogenitu ze situace můžeme pozorovat např. tam, kde jsou teritoriálně nebo jinak omezené kontakty pro výběr partnera pro manželství. Při výběru, volbě druhu pro manželství může tendence k heterogamii přejít až ve zcela absurdní situaci, kdy volba partnera je znemožněna — např. v podmínkách feminizovaných podniků, jež jsou teritoriálně relativně izolovány, apod.

Jiný druh homogenity vyplývá z cílově orientovaného chování v situaci. Z našeho hlediska lze ještě rozlišit cílově orientované chování v situaci rodiny a v situaci přesahující rámec rodiny. Je možno vyjít

z tvrzení, že jednotlivec má sklon jednat tak, 1. aby dosáhl vyššího statusu nebo 2. aby si alespoň udržel již dosažený status. Tuto tendenci v chování lze vysvětlit z individuálního hlediska jako úsilí dosáhnout maxima možných odměn vyplývajících ze statusu nebo s ním spjatých.

Toto chování zjišťujeme v každé diferencované nebo stratifikované společnosti. Snahu po pohybu nahoru můžeme pozorovat ve vysokých aspiracích nezávisle na reálných šancích pro jejich dosažení. Nejlépe tuto tendenci můžeme sledovat v ekonomických a sociálních změnách postavení jednotlivců ve společnosti.

Snaha o pohyb nahoru nebo o udržení statusu významně ovlivňuje chování v rodině v průběhu celého životního cyklu, a zejména při výběru partnera a v požadavcích na jeho vlastnosti. Proto mohl být sňatek prostředkem uchování statusu na jisté úrovni.

Příkladem tu může být analýza historických případů mesaliance, tj. uzavírání sociálně nerovných manželství. K mesalianci může dojít tehdy, jestliže individuální odměny přesahují ztrátu odměn způsobených ztrátou nebo snížením statusu nebo v případě, když neohrožují vyšší status ve dvojici. V každém případě bývá takové chování považováno za deviantní. Za situace, kdy rozhodujícím kritériem pro status je majetek, může být sociálně homogenní i rodina, kde manželka nemá shodné vzdělání a není ani ekonomicky aktivní. Naopak v situaci, kdy vzdělání se stává pro oba partnery podstatným kanálem sociálního vzestupu, je třeba sledovat z hlediska homogenity rodiny i vzdělání jejich členů.

Základní hypotézou syntetizující předchozí faktory může být tvrzení, že rodina má tendenci k homogenitě statusu manželského páru a zároveň, z hlediska intergenerační mobility, má tendenci spíše k heterogenitě statusu ve směru nahoru. Tato tendence se realizuje v takové společnosti, která poskytuje příležitosti pro pohyb nahoru.

Na základě analýzy současného typu rodiny byla vytvořena uvedená hypotéza o tom, že výsledný status rodiny je dnes určen nejvyšším dosaženým statusem v rodině, nezávisle na pohlaví. Stále se zvětšující počet (relativně i absolutně) profesionálně činných žen má na jedné straně za následek podporu tendence k homogenitě podle ekonomické činnosti a na druhé straně značně komplikuje třídění

rodin tím, že rodiny jsou dnes např. ve srovnání s rodinami ještě z minulého století mnohem heterogennější. Tato heterogenost se projevuje zejména ve vzdělání, v povolání a v příslušnosti k různým odvětvím národního hospodářství (přístup ke vzdělání u mužů a žen, jejich rozdílné fyzické aj. schopnosti pro výkon povolání, feminizace některých odvětví, atd.).

Základní hlediska, podle kterých je možno určit homogenitu a heterogenitu rodin jsou: hospodářské postavení, složi-

tost práce, vzdělání, status, národnost, eventuálně povolání a příjem.

Podle těchto hledisek je možno sledovat mesalianci — míšení — v intragenerační a intergenerační mobilitě. Proces od homogenity k heterogenitě a naopak může totiž za určitých podmínek znamenat mobilitní pohyb jak ve směru nahoru, tak ve směru dolů. A právě v tomto smyslu bezprostředně souvisí s mobilitou a může proto být doplňujícím hlediskem v tomto výzkumu.